

DOBROVITS ALADÁR

AZ EGYIPTOMI KULTUSZOK EMLÉKEI
AQUINCUMBAN

ENGLISH SUMMARY ON PAGE 494

A filozófia nagy századai alatt válságba jutott görög vallásosság — és a római a görög formákkal a görög problémákat is örökölte — megújulni kívánt. A megújulni kívánó antik vallásos szellem a kelet vallásait a magáéval azonos gyökerűeknek ismerte fel és megtalálta bennük a világkép egységének, feltétlen bizonyosságának érzését is. Az antik világ az egység felé törekedett. A kereszténységgel szembenálló pogány egyiptomiakat helléneknek nevezték¹ és Minutius Felix Sarapist és Isist hajdan egyiptomi, most már római istenségnek mondotta.² A Róma városi pogányság utolsó ellenállása a kereszténységgel szemben ennek a Sarapisnek és Isisnek nevében történt³ és a nyugati nagyvárosok proletariátusa körében a régi egyiptomi mágia élt tovább.⁴

A Duna vidéke, ha később is került az antik kultúra hatása alá, nem maradt ki ebből a folyamatból. Pannónia és Egyiptom között a római foglalás előtt nem igen lehet közvetlen kapcsolatot kimutatni, s az összeköttetés azután sem válik jelentőssé. Mégis Pannóniában az egyiptomi istenek kultuszának nagyszámú és sok tekintetben nagyon fontos emléke maradt fenn.

Pannónia elfoglalását katonai meggondolások kényszerítették ki: Itália előtere volt s a Duna-vonal választotta el a rómaiává vált mediterrán világot, amely teljesen rómaiává csak Egyiptomnak, az utolsó hellénisztikus monarchiának ezidőben történt meghódításával lett, a barbár világtól. Ez időben lett a Köztársaságból magából is monarchia, az alattvalók szemében lassan-lassan éppen olyan istenkirályság, mint amilyen egykor Egyiptom is volt.

Amikor mindez bekövetkezett, az egyiptomi istenek recepciója tulajdonképpen már befejezett folyamat volt.⁵ Tartományunkba⁶ ezek az istenek már mint római istenek érkeztek a foglalókkal együtt. Alig

is tudunk itt kimutatni egyiptomiakat, vagy legalábbis alexandriai görögöket.⁷ A nyugati határszél városaiba a pataviumi kereskedő patriciusok hozták az új isteneket⁸ és hogy továbbra is mennyire a rómaisághoz, a romanizációhoz fűződik tiszteletük, mutatja, hogy emlékeiket jóformán csak ott találjuk meg, ahol a római élet erős gyökereket vert, a nyugati határszélen, a Duna mentében és Dráva-Száva közén.

Aquincum, Pannonia Inferior tartomány székhelye ennek a római életnek elsőrangú centruma. Nem ugyan innen, de a közvetlen környékről való az a felirat, amely olyan szépen igazolja az államhatalomnak és a császárkultusznak az egyiptomi istenek tiszteletével való szoros összefonódását.⁹ Egy másik, ugyancsak a környékről származó feliraton az egyiptomi kultusznak közvetett, de annál mélyebb gyökerekre mutató emléke: Vibia Serapia neve is igazolja, hogy az alexandriai istenek nevével kapcsolatos személynevek minálunk is elterjedtek.¹⁰ Már hogy Vibia Serapia római volt-e, vagy pannón, vagy orientális, biztonsággal el nem dönthetjük, közismert az az eset, amikor egy alemann fejedelmi sarj is a Serapion nevet veszi fel.¹¹ Talán mégis inkább orientálist kell benne látnunk, akár az aquincumi Arpocras-ban.¹² Ebben az esetben a név formája majdnem teljes biztonsággal mutatja, hogy orientális emberrel, valószínűleg alexandriai göröggel van dolgunk. Arpocras pater volt, tehát Mithras pap: példája ez a keleti kultuszok egymásközötti szoros kapcsolatának: az apuleiusi Luciust beavató Isis pap neve Mithra volt.¹³ Arpocras Ti. Haterius Saturninus legatus üdvéért állíttatta feliratát, talán abból az Aterius-családból származott ez, melynek síremlékét az »Arcus ad Isis« (sic) képe díszíti.¹⁴

De nemcsak feliratos, hanem kézzelfogható bizonyítékai is vannak az egyiptomi istenek itteni kultuszának. Az a még az Óbirodalomból származó ajtóformájú-sírstéledarab, amelyet 1852-ben találtak,¹⁵ biztosan egy Isis-szentély díszei közé tartozott¹⁶ és az Isis-hívőket magukat is megtaláltuk talán abban a két múmiában,¹⁷ melyeket Nagy Lajos fedezett, ill. ismert fel és melyekhez legújabbán Petronellben találtak hasonlót.¹⁸ Aquincum római kultúrájával függhet össze egy Kőbányán talált aranyozott ólom Isis-szobrocska töredéke,¹⁹ mert amint Nagy Lajos rámutat, római kultúrrétegben került elő, tehát nem magános szórványlelet. A Nagy-Alföld sajátos egyiptomi anyaga más

jellegűnek látszik.²⁰ Valószínűleg az alexandriai istenek kultuszának emléke egy Kerberosz-szobor,²¹ s az Alexandriával való összeköttetést egyébként több kisebb-nagyobb lelet bizonyítja, így az aquincumi múzeum remek néger rabszolgája²² s a Pilisszántón talált faágot rágó kecskét ábrázoló bronzcsoportozat.²³

A teljesség kedvéért megemlítiünk még néhány olyan leletet, melyeket szintén kapcsolatba hoztak az egyiptomi istenek kultuszával, de amelyekről ez biztonsággal nem állítható. Az a két, alvilági isteneket ábrázoló relief, melyekhez hasonlókat másutt is találtak a dunai tartományokban,²⁴ talán nem annyira Isis és Sarapis, mint inkább Dis és Proserpina emlékei.²⁵ Egy ruhás női szobor töredékében esetleg Isis papnőt láthatunk.²⁶ Isis papnőinek jellegzetességét, attribútumaiktól eltekintve, a mellükön összecsomózott ruha jelképezi. Minthogy a szoborból csak a lábész maradt meg, biztosat erről alig mondhatunk. Az Isis papnő feltevést azért egészen el nem utasíthatjuk, mert a rojtos ruhaszegély és a közepén mélyen aláhulló öblös ránc valóban emlékeztet az Isis papnők viseletére. Egy másik, Dunapentelén előkerült szintén Isis papnőnek tartott mészkőszobornál,²⁷ melynek csak a feje hiányzik, a kivitel primitív volta miatt nem mondhatunk semmi biztosat s a jobb karján tekergőző kígyó, melynek alapján éppen Isis papnőnek tartották, még sokkal több joggal Hygieiára utal.

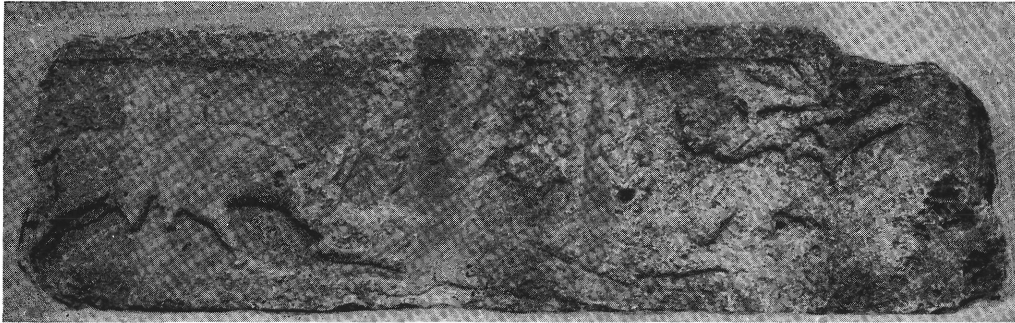
Külön említjük meg az Amon-kultusz emlékeit. Ezeket is együtt szokták tárgyalni a többi egyiptomi isten emlékeivel, noha azoktól élesen elválnak. Egyrészt, mert már Egyiptomban is különvált Amonnak, az isteneknek a filozófiai eredetű királyának («elrejtett») a tisztelete az Osiris-kör tiszteletétől,²⁸ amely a hellénisztikus időkben a római birodalomba is utat talált, másrészt mert nem tudjuk, hogy az a Jupiter Hammon, akit a római feliratok említenek, vajjon ez az egyiptomi istenkirály-e még, vagy pedig a vele először a libyai Sziva-oázisban azonosított Baal Hammon, aki a rómaiakhoz valószínűleg a púnok közvetítésével került.²⁹ A kosszarv, amely ennek az istennek az attribútuma, jöhetett az egyiptomi istentől, hiszen annak szent állata is a kos volt. Ikonográfiai típusában azonban nem tudjuk minden kosszarvas alakról biztonsággal megmondani, amellyel a római emlékeken, különösen mécséken³⁰ találkozunk, hogy vajjon Amon fejét, vagy más

szarvas istent, elsősorban Pánt, vagy valami folyóistent kell-e bennük látnunk³¹ vagy más hasonló démoni alakot. Démoni jellege ellenére is Juppiter Ámonra kell gondolnunk egy korinthusi oszlopfő kosszarvat viselő fejénél.³² Egyetlen Hammon feliratunk mindenesetre érdekes, mert ennek az istennek kultuszát a katonai istenségekével kapcsolja össze.³³

Aquincum közelebbi és távolabbi környékén is számos emlékét találjuk az egyiptomi kultuszoknak, közülük egyeseket már meg is említettünk. Emlékeztetünk egy gyűrű vésett kővének Sarapis fejére Dunapenteléről,³⁴ a fehérmegyei Szabolcsi pusztá Apisára³⁵ stb. Valamennyinél fontosabb azonban az a magából Fehérvárból származó dombormű,³⁶ amely ugyan nincs közvetlen kapcsolatban az Isis-kultusszal és amely már régóta ismeretes.³⁷ (1. kép.)

A Szent István-bazilika alapjainak 1874-ben történt feltárásakor több római domborműves kőlap került elő. Valamennyi hazai, aquincumi mészkőből készült és amint ma látjuk, nyilvánvalóan aquincumi kőfaragó kezének munkája volt.³⁸ Valamennyi a püspöki kőtárba került, onnan jutottak legújabbán a fehérmegyei múzeum gyűjteményébe. A minket érdeklő kőtábla 1 m 75 cm széles, 52 cm magas és mintegy 15 cm vastag. Alul és felül síma párkány szegélyezi, amely alul az ábrázolással olvad egybe, két szélén pedig csonka. A képes mező közepét négy sematikus fogalmazott magas fa tölti ki, ettől jobbra és balra egy-egy ellentett irányú zárt jelenetet látunk: balkéz felől felbukkanó krokodilus hátán amphorákat vívő öszvér orrába harap, jobbkéz felől egy rémulően visszanező véznatestű törpe alak — minden valószínűség szerint pygmeus — pálmafa ágaira kapaszkodik. A két jelenetet a krokodilusok egymást metsző farka köti egybe.

Ismerjük is ezt a két jelenetet egymástól függetlenül is, máshonnan. Az öszvér és krokodilus csoportját herculaneumi falképről³⁹ és tuniszi mozaikról,⁴⁰ — Plinius⁴¹ szerint Nealkes festő egy csataképén is szerepelt ez a jelenet, hogy a Níluson lefolyt hajóütközet színterét érzékeltesse, — a fára mászó pygmeus csoportját pedig pompeji falképről.⁴² Nyilvánvaló tehát, hogy a fehérvári dombormű mestere sem maga találta ki reliefjének tárgyát. Annál is inkább, mert amint a kivitel naiv volta igazolja, a »művész« krokodilust és pálmafát valószínűleg sohasem látott.

1. kép. – *Nílusi jelenet, Székesfehérvári Múzeum.*

Valószínűleg, amint ez nagyon gyakori, itt is mintakönyv után dolgozott. Kérdés azonban, hogy a mester a két jelenetet mintáján egyesítve találta-e, vagy pedig ő fűzte-e azokat egybe. Mindenesetre a kivitel részletbeli fogyatékoságai ellenére is ez a relief elsőrangú kompozíció. A teret teljesen kihasználva a jelenetet frizszerűen, mintegy hullámvonalat alkotva építi fel. A hullámhegyeket az öszvér és a fára mászó pygmeus képezik, a hullámvölgyet a két krokodilus szimmetrikusan elhelyezett, egymást metsző teste, a fölöttük levő üres teret a négy sematikus fa tölti ki, az általuk hangsúlyozott erős függőleges tagolás az amphorákban és a pálmafa törzsében nyer szimmetrikus megismétlést. A kompozíciónak ez az erősen geometrikus hangsúlyozása teszi valószínűvé, hogy noha reliefünk két oldalán csonka, mégis véleményünk szerint alig hiányozhat belőle valami. A pálmafa mögött a tér üresen marad, ezen az alapon kell arra következtetnünk, hogy az öszvéres jelenet is teljes és itt sem következhetek újabb alakok, melyek például a pompeji falképen és az el-alia-i mozaikon az öszvért farkánál fogva visszatartani igyekeztek, ennek különben az öszvér farktartása is ellene mond. Hasonlóképpen hiányzik a fehérvári domborművön a pálmafa és krokodilus között segítségre siető fegyveres pygmeus alakja is, amelyet a pompeji mintáról ismerünk.

Ez az erősen lerövidített megfogalmazás sajátos jellemvonása a pannóniai kőfaragó-stílusnak.⁴³ Ezen az alapon és a kompozíciónak a klasszikus reliefstílustól idegen geometrikus, térkitöltő felfogásából⁴⁴ is biztosan következtethetünk a pannóniai, helyi művészi felfogás érvényesülé-

sére. Még csak a relief keletkezési idejének és rendeltetésének céljáról kell néhány szót szólnunk. A pannóniai kőfaragóiskola virágzását a második századra tehetjük. Ebből az időből látszanak származni a domborművünkkel együtt talált többi fehérvári római faragott köemlékek is. Semmi olyan jel nem mutatkozik, ami ellene mondana annak a feltételezésnek, hogy a mi reliefünk is a második században keletkezett volna, ha nem is támogatja semmi sem feltétlen biztonsággal ezt. A pannóniai kőfaragóstílus nem mindig követi teljes határozottsággal a római nagyművészet stílusváltozásait, úgyhogy nagyon sokszor külső körülmények mérlegelésére is rá vagyunk utalva.

Az úgynevezett nílusi jelenetek, amelyek közé a fehérvári domborművet is számítanunk kell, különösen a Kr. u. I. században voltak nagy divatban a római művészetben. Nagyszámmal találjuk őket a pompeji és római falképeken és mozaikokon,⁴⁵ északafrikai villák mozaikdíszítésein⁴⁶ (ez időből való a már említett el-alia-i mozaik első megfogalmazása is), architektonikus terakottadomborműveken,⁴⁷ használati tárgyakon,⁴⁸ mécseken⁴⁹ stb., stb.

Ez a divat a II. században érezhetően alábbhagy, párhuzamosan az előző korok kifinomult mozaikstílusának bizonyos eldurvulásával, amit az el alia-i mozaik — realiztikus felfogásban történt — restaurálása is igazol.⁵⁰ A harmadik században a nílusi jelenetek divatja lassan elmúlik és az egyiptomi kultusz szentélyeit ál-egyiptomi tárgyakkal díszítik.⁵¹ A II. században azonban az említettek ellenére is nagy divatja van az egyiptizáló művészetnek, párhuzamosan az egyiptomi kultuszok fokozott elterjedésével. Talán Hadrianus utazása is befolyással volt erre, mindenesetre a nagy Palaestrina-mozaik ennek a divatnak egyik legfontosabb tanubizonysága. (Ézt a mozaikot realiztikus tendenciája miatt nem számíthatjuk a tipikus nílusi jelenetek közé.)⁵²

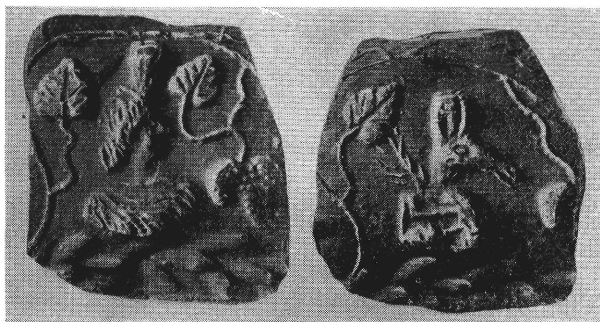
A fehérvári dombormű keletkezését az I. századra nem tehetjük, mert a romanizáció üteme ezt meg nem engedi. Nagyon valószínű, hogy ez is a II. század elejének említett egyiptizáló divatjának köszönheti létét. Nagysága és formája egyaránt arra engednek következtetni, hogy domborműves szarkofág oldala vagy talán sírkert oldallapja volt. Ennek ábrázolása tárgya sem mond ellent.

Más helyen bővebben foglalkoztunk annak a szellemi háttérnek kérdé-

sével, amiből a nílusi jelenetek világa is felmerül.⁵³ Itt csak röviden emlékezünk meg arról, hogy noha már az ó-egyiptomi művészetnek kedvelt tárgyköre volt a Nílus és mocsarainak élete,⁵⁴ ezeket leszámolttaiktól,⁵⁵ az alexandriai⁵⁶ és római hasonló nílusi jelenetekről élesen elváltja az a körülmény, hogy míg amazok a folyam reális életének ábrázolásai, ezek egy irreális mesevilágot tárnak elénk.⁵³ Ennek az irreális mesevilágnak a legfőbb kifejezői a pygmeusok népe. A pygmeu-

sok a görög mithikus világból származnak, más hasonló népségekkel együtt a világ végén, az Okeanos partjain tanyáznak.⁵⁸ Egyiptomba való lokalizálásuk, amely, amint a vázáképek is tanúsítják, már az V. század folyamán megindult, annak a folyamatnak következménye, amely az elzárkózott, eltérő szo-

kású, különös, de ősi és nagykulturájú népet és országot még a mellette, sőt benne élő görögök és más idegenek számára is egyszerre nevetséges és fönnséges, visszataszító és csodálatos mélységesen bölcs és fordított, bolond világgá változtatta.⁵⁹ Amint ez a Bibliából⁶⁰ és szir szövegekből⁶¹ is nyilvánvaló, az Egyiptomfelfogásnak ez az irrealitása odáig ment, hogy a mediterrán világnak ezt a leggazdagabb és legnépesebb országát egyenesen az Alvilág és Kárhozat szimbólikus kifejezésére használták fel. (A római Isis-hívők számára természetesen Egyiptom a Szent Föld szerepét játszotta).⁶² Maguk a pygmeusok pedig, halálos-kómikus küzdelmeket vívó phallikus törpe nép, ugyancsak a chthonikus-halálos szférába tartozók, szintén nem ismeretlenek a sírszimbólikában.⁶³ Talán mégsem valószínűtlen tehát az a föltételezésünk, hogy a fehérvári relief egy Isis-hívő síremlékét díszítette. Ha az egyiptizálás és a Nílusi jelenetek elterjedése elsősorban művészi divat volt is csak, soha teljesen a mögötte levő szellemi háttértől el nem szakadt,⁶⁴ és ahol megjelenik, ott az Isis-hívők jelenléte rendszerint más bizonyítékok alapján is kimutatható.⁶⁵

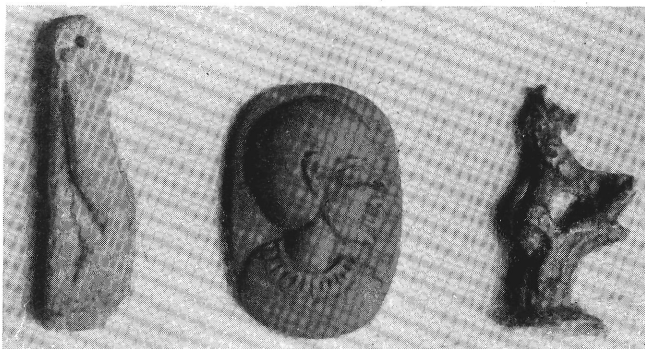
2. kép. – Isis és Séth-Typhon Pacatus tálmintájáról.

Hasonló a helyzet egy másik, már szintén régebben ismert nagyfontosságú helyi eredetű leletsoport esetében is. A gázgyári római fazekastelep terra-sigillata-tálain többször előforduló ábrázolás egy melléhez szorított, jobbában pálmaágot tartó alakot, illetve elnagyoltan mintázott női mellképet mutat.⁶⁶ (2. kép.) Amint Kuzsinszky is megjegyzi, ezek az ábrázolások máshonnan nem ismeretesek. A nőnek sajátos hajviselete a feltűnő: amennyire az elnagyolt, elmosódott mintákon kivehető, elől magasan, diadémszerűen feltornyosul, hátul fürtösen a nyakra lóg. Máshonnan származó rokonábrázolások analógiája alapján⁶⁷ benne kétségtelenül Isist kell látnunk. Ezekután a másik alak kilétét is hasonló körben kell keresnünk. Állatfejű istenek valóban Egyiptomra jellemzők.⁶⁸ A pálmaág a »kutyafejű« Anubis kezében szokott megjelenni.⁶⁹ Csak hogy semmi kétség nincs afelől, hogy az aquincumi mintákon számárfejű alakkal állunk szemközt. Ilyen az egyiptomi mithológiában pedig csak egy van: Seth-Typhon.⁷⁰

Mit keres azonban egymás mellett Osiris hú felesége és gyilkosa? Az emlékek és szövegek tanúsága szerint ez sem példátlan. Már egyes óegyiptomi szövegek szerint is vonzódik hozzá,⁷¹ amit a Chester-Beatty Lit. papyrus⁷² és Plutarchos Isis könyve⁷³ is megerősít: Isist részvét fogta el fivére iránt és megakadályozta Horust abban, hogy megölje. Firmicus Maternus pedig egyenesen úgy ismeri e történetet,⁷⁴ hogy Seth Isis férje, Isis és Osiris pedig szerelmi viszonyt folytattak egymással s ez okozta volna az Osiris és Seth közötti viszályt. Hogy ez és a hasonló verziók nem pusztán a keresztény auktorok⁷⁵ rosszindulatának vagy tájékozatlanságának következménye, igazolja az a körülmény is, hogy egy császárkori egyiptomi varázspapyruszon Seth és Isis a földönfekvő Osirist együtt fenyegetik,⁷⁶ Hellénisztikus egyiptomi varázspapyrus litániájában Osiris a gonosz, Seth az igaz.⁷⁷ Hasonló volt a fel fogása a gnosztikus sethiánusok szektájának is.⁷⁸

Anélkül, hogy a sethiánus szektának messzeágazó és bonyolult problémáiba akarnánk itt elmerülni, vagy pedig az e korból származó nagyszámú számárfejű ábrázolás kérdését óhajtanók megvitatni (számításba jönne itt elsősorban a palatinusi gúnyfeszület,⁷⁹ fiesolei mécses,⁸⁰ és a defixiós táblák állítólagos »lódémonai«⁸¹), azt hisszük, hogy az aquincumi szigillaták ábrázolásainak eredetét és értelmét ebben a körben

kell keresnünk. Hogy nem pusztán dekoratív célokból alkalmazta a szigillata-mester ezeket a bélyegzőket, — amint az egyébként a szigillatákon olyan gyakori — azt igazolja egyrészt az a körülmény, hogy a két mellkép kevés kivétellel mindig együtt fordul elő,⁸² másrészt hogy éppen csak innen ismeretesek.⁸³ Tehát nem egyszerűen valahol másutt látott minták átvétele, hanem úgylátszik, helyi szükséglet kielégítése volt a cél. Ha az import útján messze földre eljutott szigilla-

3. kép.

1. *Thoeris*. 2. *Gemmautánzat*. 3. *Oroszlán szobrocskája*.

tákon megjelenő vallásos jellegű ábrázolások alapján a lelőhely vallási körülményeire egyáltalán nem következtethetünk, mégis tagadhatatlan, hogy díszítéseik megválogatásában a mesterek a kereslethez alkalmazkodtak, különösen amikor elsősorban a helyi szükséglet kielégítéséről volt szó.

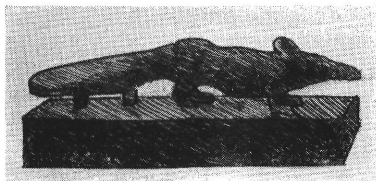
Meg kell még emlékeznünk az Isis-kultusznak Aquincumból és környékéről előkerült legújabb emlékeiről is. A katonaváros amphitheatrumának tájékaról került elő, még a rendszeres feltárást megelőző időkben szórványlelet gyanánt egy kis, a tipikus egyiptomi emailból készült halványkék szobrocska.⁸⁴ (3. kép, 1.) Nagyhasú, lógómellű nőalakot ábrázol, kinek feje a viziló fejére emlékeztet. Az egyiptomi (kő- és email-)szobrok szokásos háttámlája itt sem marad el, de hátrahajló krokodilfarokba megy át, felálló fülei pedig az átfúrt felfüggesztőkarika szerepét töltik be. Karjait — alkarjait kissé előrelelendítve — oldalaihoz szorítja. Kétségtelenül *Thoeris*-szobrocskája

ez, azé az istennőé, aki a terhes- és szülők védőjének és egyúttal a halottak egyik úrnőjének szerepét töltötte be.⁸⁵ Noha jelentős kultusza nem volt, szobrocskái a leggyakoribb amulettek közé tartoztak, melyeket élők viseltek és a halottak sírjaiba adtak — többnyire láncra fűzve — melléklet gyanánt.⁸⁶ Később azonosították Isissel és Háthorral, kinek egyik megnyilvánulásának tekintették. Egyiptomon kívüli kultuszáról nem tudunk, mégis előfordul együtt a többi kis email-amulettel, ahol az egyiptomi hatás kimutatható, vagy amerre az egyiptomi istenségek tisztelete elterjedt.⁸⁷ Valószínűleg éppen amulett-voltuknál fogva voltak ezek a kis email-szobrocskák kedveltek, esetleg már nem is az ábrázolásuk tárgyához fűződő speciális értelem miatt. Pannóniából hiteles lelet gyanánt nem igen ismerünk ilyen amuletteket, de a komáromi múzeum őriz az ószőnyi leletek között több hasonló amulettet, sajnos, a lelhelyre való minden utalás nélkül, de amelyekre vonatkozóan joggal tételezhetjük fel a brigetiói eredetet.⁸⁸ Itt említjük meg azt a másik két egyiptomi jellegű tárgyacska is, melyeket hasonló leltári szám alatt találhatunk meg az aquincumi múzeumban. Az egyik bronzszobrocska⁸⁹ (3. kép, 3.), amely valamiféle állatot, valószínűleg oroszlánt ábrázol, amint ovális talapzatból kinövő növényi indára vagy bimbóra kapaszkodik. Kissé idegenszerű jellege ellenére is alexandriai eredetű importárúnak látszik, noha a kultusszal közvetlen kapcsolatba nem is hozható. A másik egy kis fénytelen zöld pasztából készült gemmautánzat⁹⁰ (3. kép, 2.). Domború előlapján elég magas reliefben mintázott jobbratekintő egyiptomi stílusú, körgallért viselő férfimellkép látható profilban, lapos hátlapjára a múmiaformájú Ptah isten szeptrumot tartó képét vésték. Az isten előtt levő hieroglif jelek felvétele és csoportosítása, de a mellkép stílusa és a »gemma« anyaga is valószínűvé teszik, hogy nem egyiptomi, de modern munka.

Szórványlelet gyanánt került elő egy másik egyiptomi szobor is, de amelynek aquincumi eredete és hitelessége majdnem kétségtelen.⁹¹ Üres, hátul nyitott, hasábszerű bronztalapzaton álló, azzal egybeforrasztott kis ichneumon bronzszobra ez (4. kép). A hengerestestű állat nagynyílású fülét felmeresztve figyel, hosszú farkát két kis csap támasztja alá. A szaita korszakból származó csinos szobrocska egyedülálló Pannó-

nia területén, egyébként is a ritkább leletek közé tartozik Egyiptomon kívül. A feketetengeri görög városokból ismerünk hasonlókat.⁹² Az ichneumon az egyiptomiaknál Átum napisten szent állata volt,⁹³ a Nyugaton semmi különös kultikus jelentősége nem mutatható ki, ez is valószínűleg csak mint amulett szerepelhetett, esetleg az isiacusok szentélyeit díszíthette.

A nemrég elhalt Kézdi-Kovács festőművész hagyatékából került elő egy kis bronz Osiris-szobor⁹⁴ (5. kép). Leletkörülményeiről semmit sem tudunk, de a művész elsősorban csak Óbudáról és környékéről származó leleteket gyűjtött. Ezt megerősíti az Osiris-szobor patinája is, amely meg-

4. kép. — *Ichneumon bronzszobra,*
Kende Béla gyűjteménye.

egyezik a Duna völgyében talált bronz-tárgyak patinájával,⁹⁵ úgyhogy jogunk van hinni ennek a szobrocskának pannóniai, mégpedig aquincumkörnyéki eredetét. Egyébként a szokásos kis egyiptomi Osiris-szobrok egyike ez, az istent múmiaformában, mellére szorított kezeiben korbáccsal, kormánypálcával mutatva, — amilyeneket nagyszámmal találtak mindenfelé a Római

Birodalom területén, így Pannóniában is, Somlójenőn,⁹⁶ Tevelen⁹⁷ és Koroknyai-pusztán⁹⁸ stb. Hogy ennek az istenszobrocskának mi volt a rendeltetése, azt természetesen, nem ismerve a lelet körülményeket, biztonssággal meg nem mondhatjuk. Nagyon valószínű, hogy valamiféle szentélyben állhatott: az említett teveli Osirist Sol szobrával együtt találták,⁹⁹ Duna-kömlődön pedig egy Osiris hat más isten szobrával együtt került elő.¹⁰⁰

Pontosabb leletkörülményeit is ismerjük két másik egyiptomi emléknek, amelyek új fontos leletcsoportot mutatnak be nekünk. Két usebti ez. Az egyik a budapesti Fleissig-gyűjteménybe került, a Szépjuhásznénál találták a múlt század hatvanas éveiben (6. kép). Földbekerülésének korát a vele együtt talált római bronzfibula is meghatározza.¹⁰¹ Halványzöldes, barnára átszineződött zománc, lábrésze térdén alul hiányzik, erősen kopott. A szokásos szaita típus: háttámlával ellátott síma, parókás, szakállas múmia-alak, mellére szorított kezeiben földművelő szerszámokat tart. Hasán egy sor függőleges bekeretezett hieroglyphfelirat. Az említett kopás és az a körülmény, hogy a szobrocskát a fel-

irat bevésése után zománcolták, a feliratot teljesen olvashatatlaná teszi, csak az Osiris szó és a halott anyjának neve előtt álló *mš* (»szülte«) szótag vehető belőle úgy-ahogy ki.

A másik usebtit, amelyet jelenleg a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteménye őriz, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem Őrem-

5. kép. – Osiris bronzszobra.
Sárdy Brutus gyűjteményéből.

és Régiségtani Intézetének letétét¹⁰² (7. kép), 1869-ben találták Óbudán, a Hajógyári Szigeten. Erőteljes, gondos kivitelű zöldes szaita típus, csaknem teljesen ép. Érdekes különös laposorrú, határozottan négertípusú arcformája. Testét 8 sor jobbról balra futó vízszintes, jól olvasható hieroglyph-felirat borítja, amely a Halottak Könyvének VI. fejezetét tartalmazza a szaitakori usebtiken általános változatban. Megtudjuk ebből a halott nevéis, Pszametiknek hívták, kinek »szépneve« Ahmosz volt.

Az usebtikat,¹⁰³ ezeket a halottat magát ábrázoló, tulajdonképpen vele azonos, a szaita-kortól fogva háttámlával ellátott múmia formájában ábrázolt szobrocskákat azért tették az egyiptomiak halottaik sírjába, hogy helyettük az istenek földjét megműveljék, ami a halott kötelessége volt a túlvilágon. Erre vonatkozik az usebtiken állandóan megismétlődő felirat, a Halottak Könyvének említett VI. fejezete. Az egyiptomiak rendszerint nagyszámú usebtit

adtak halottaikkal, múzeumaink leggyakoribb egyiptomi emlékei közé tartoznak.¹⁰⁴ A Római Birodalom területén is mindenfelé nagyszámú usebtit találtak, ezek közül igen sok igazolhatóan rómaikori sírlelet¹⁰⁵ és ha egy-két galliai utánzattól eltekintünk,¹⁰⁶ valamennyi eredeti egyiptomi importáru. Pannóniából sírlelet gyanánt eddig egy usebti került elő, amelyet a pécsi

6. kép. – *Usebti. Fleissig-gyűjtemény.*

Majorossy Imre-múzeum őriz.¹⁰⁷ Egy másik usebti a Sütmegei Múzeum anyagával került Keszthelyre.¹⁰⁸ Itt említhetjük meg azt az állítólag a Csúcshegy alatt lelt »usebtit« is,¹⁰⁹ amely azonban nem bizonyult valódinak, hanem egy a mult század közepetáján Egyiptomban elő-állított utánzattípushoz tartozik.¹¹⁰ Ez a típus rendkívüli nagy elterjedettségre tett szert és jóformán minden múzeum őriz még ma is egy-két darabot belőle.¹¹¹

7. kép. – Usebti. Szépművészeti Múzeum.

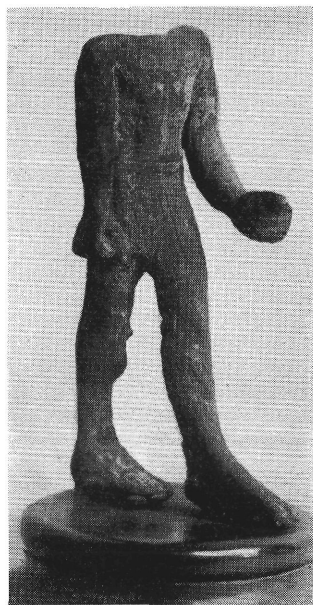
Kérdés, hogy milyen célt szolgált a rómaiaknál az Egyiptomból importált usebti? Lehetett egyszerűen dísz tárgy, emlék, de sokkal valószínűbb, hogy amulett, az Isis szentélyek kultusz-tárgya volt, sírmelléklet gyanánt való alkalmazása, sőt helyenkinti utánzása pedig nem zárja ki azt a feltevést, hogy a római Isis-hívők tisztában voltak eredeti rendeltetésével és ők is abból a célból helyezték halottaik sírjába, hogy azok számára a túlvilági mezőket megművelje.

Aquincum környékéről is számos újabb egyiptomi leletet ismerünk. Így a Székesfehérvári Múzeum egy, még a Fehérmegyei Régészegylet gyűjteményéből származó kis bronzszobrot őriz, mint fehérmegyei leletet¹¹² (8. kép). Bal lábával erőteljesen előrelépő, fejetlen alak, rövid kötényt visel,

jobb karját oldala mellett lógatja, előrenyújtva, ökölbeszorított bal kezében ma már hiányzó sceptrumot tartott, derekát rövid kötényt övezi. Isteni, vagy talán inkább királyi alak lehetett, pontos meghatározásától el kell tekintenünk, mert ezt a fejdíszet tenné csak lehetővé. Ugyancsak a Fehérvári Múzeumban látható egy felhúzott térdekké ülő kis bronzszobor, fejét harántrovátkákkal díszített, két ágban mellére

lógó paróka fedí (9. kép). Késő egyiptomi, császárkori munka ez,¹¹³ a tartás és a feje tetején levő, a ma már hiányzó fejdísz beillesztésére szolgáló nagy kerek fúrás alapján Maat-nak, az igazság istennőjének szobrát ábrázolja.¹¹⁴ Ennek az istennőnek kultusza a rómaiaknál ki nem mutatható, de az igazságnak az egyiptomiak felfogásában játszott középponti szerepe¹¹⁵ a császárkori Isis misztériumokban is kétségkívül megmaradt.¹¹⁶ Ez a szobor dunaszekcsői lelet.¹¹⁷ Dunaszekcsőn egyébként állítólag egy skarabeust is találtak, amely azonban elkallódott.¹¹⁸ Egy skarabeust őriz a Fleissig-gyűjtemény is, mint Dunapentelei lelet.¹¹⁹ Lapos hasrészén bemélyített ábra, amely harcikocsin ülő sceptrumot tartó királyt mutat (10. kép).

Intercisával kapcsolatban kell megemlékeznünk egy, az egykori Schmidt-gyűjteményből Budapest Székesfőváros tulajdonába került érdekes leletsoportról is. E gyűjtemény egyik vitrinje számos kisbronz tárgyból és terrakotából álló kollekción tartalmaz, amelyet annak idején »Intercisa = Ercsi« megjelöléssel állítottak ki.¹²⁰ Mivel a leletek legnagyobb része ismert dunapentelei típusokhoz tartozik,¹²¹ joggal tételezhetjük fel, hogy a kérdéses vitrinben egy zárt dunapentelei gyűjtemény található és az Ercsi megjelölés csak tévedésből kerülhetett rá. Ebben a vitrinben több egyiptomi bronzszobor is van. A legérdekesebb egy szétvetett lábakkal, görbe csípőhöz szorított kezekkel álló torzalak (feje, lábszárai hiányzanak).¹²² Kétségtelenül Bésznek, a rémarcú gnóm istennek szobrocskája ez (11. kép), akit az egyiptomiak mint a hálószobák és toaletszerek védőjét tiszteltek, de aki a későbbi korban a legkedveltebb istenségek közé tartozott, amit a rengeteg képével ellátott amulett igazol.¹²³ Ez időben Abydosban már nagy hírű jóshelye volt¹²⁴ és a memphisi Serapeumban monumentális szobrát találtak meg.¹²⁵ Kultuszának Egyiptomon kívül kevés nyoma, de nagyszámmal találtak szobraikat

8. kép.
Egyiptomi bronzszobor,
Székesfehérvári Múzeum.

mindeniütt, főként amerre a föníciaiak megfordultak¹²⁶ (VIII., sz. Samos-sziget).¹²⁷ Bronz Bész-szobrocskát még, mint eredeti egyiptomi importárut ismerünk a császárkori Galliából is.¹²⁸ Három Osiris-szobrocskán (12—14. képek) valamennyi a szokásos típus,¹²⁹ kívül még egy, a gyermekét, Horust szoptató ülő Isist ábrázoló bronz szobrocska (15. kép) és az ujját szopó gyermek Harpokratesnek kis ülő bronz alakja van a gyűjteményben. (16. kép). Isis, kinek kultuszát Pannóniában feliratok is bizonyítják,¹³⁰ és kinek több kisbronz szobrát tartományunkból más-honnan is ismerjük,¹³¹ az egyiptomi misztériumok középpontjában áll. Hívei benne látták a legfőbb istenséget.¹³²

9. kép. — *Maat bronzszobra.*
Székesfehérvári Múzeum.

10. kép. — *Skarabeus, Fleissig-gyűjtemény.*

Kultuszát különösen bensőségessé tette gyermekéhez, Horushoz való anyai viszonya.¹³³ A Birodalomban nagyszámban előkerült szobrai, a keresztény madonnatípus ikonográfiai elődjei,¹³⁴ lelőhelyük alapján gyakran az autochthon kultuszokhoz való kapcsolódását (Matrónák, nymphák)¹³⁵ iga-

11. kép. – *Bész bronzszobra.*

zolják. Érdekes, hogy noha Harpokratésnak, a Horus-gyermeknek inkább csak görög nyelvterületen van felíratosan is igazolt kultusza,¹³⁶ szobrait mégis az egész birodalomban mindenütt megtaláljuk.¹³⁷ Pannóniából több kis bronz szobrárt ismerjük, így Sisciából és Mursoniából — az utóbbi talán a legszebb Harpokrates-szobor, amit egyáltalán ismerünk — mindkettő a zágrábi Nemzeti Múzeumban.¹³⁸ Ez a két említett szobor hellénisztikus

12. kép – *Osiris bronzszobra.*

13. kép. – *Osiris bronzszobra.*

14. kép. — *Osiris bronzszobra.*

15. kép. — *Isis bronzszobra.*

16. kép.
Harpokrates bronzszobra.

megfogalmazásban mutatja az istenséget, míg a Schmidt-gyűjteménybeli¹³⁹ óegyiptomi stílusú, frontális felépítésű: az ujját szopó gyermek¹⁴⁰ fején az ureuszos »klaft«, az egyiptomi királyfőkötő, efölött ma már hiányzó, gazdag kiképzésű korona lehetett, jobb halántéka fölött az »ifjúság fürtje«.¹⁵¹ Harpokrates kultuszához emlékeztethetünk talán Arpokras pater aquincumi feliratára. Az említett Isiszobor egyiptomi stílusú és elég durva kivitelű tömegáru, fejről a tehénszarvas, napkorongos fejdísz ma már hiányzik.¹⁴²

Feltűnő az egyiptomi szobrocskák nagy száma egyetlen gyűjteményben. Arra kell gondolnunk, hogy egy Isis-hívó házi szentélyének maradványai állnak előttünk, annál is inkább, mert az istenek jól összeválogatva látszanak lenni, először is az osiris-i hármasság, (Osiris, Isis, Harpokrates,)¹⁴³ majd Bész, a tipikus háziistenség, kinek kultusza azonban, mint láttuk, már Egyiptomban Osiris-éhoz kapcsolódott (Abydos, Serapeum), és aki az ú. n. Horus-táblákon együtt szerepel az isteni gyermekkel, mint a Bajokat Elhárító.¹⁴⁴

Végére értünk az egyiptomi aquincumi emlékek felsorolásának. Valószínűleg egyik sem volt pusztán dísz tárgy, hanem egy mélyeséges vallásosság élő tanuja.

Hogy ennek a vallásosságnak a hordozói kik voltak, mint már említettük, biztosan el nem dönthetjük. Leleteink legnagyobbbrészt importáruk, orientálisok, rómaiak és pannóniaiak egyaránt birtokukban tarthatták őket. A bennszülött kultuszokhoz való kapcsolódásnak semmi

különösebb példáját nem találjuk, mint Noricumban, Moesiában, vagy akár Gallia-Germaniában.¹⁴⁵ Ennek természetesen az is lehet magyarázata, hogy Pannóniában, így Aquincumban is, az őslakók vallása rendkívüli mértékben háttérbe szorul, vagy annyira római köntösben jelenik meg, hogy már alig ismerhető fel.¹⁴⁶ A római államvallással, elsősorban a császárkultusszal való általános kapcsolat itt is megvan, valamint kimutatható, ha egyáltalán nem is jelentős a többi »keleti« kultusszal való összeköttetés; ez általában kétféle alapon jöhet létre: következhet egyrészt a misztériumvallásoknak abból a sajátos tulajdonságából, hogy minden exkluzivitásuk mellett egymást azonos lényegűeknek ismerik fel és híveiket nagyjából azonos rétegekből merítik, — aminek következménye lesz megint a császárkorra oly jellemző beavatás-halmozás¹⁴⁷ — másrészt következhetik ez ezeknek a kultuszoknak idegen, orientális eredetéből. Egyetlen példánk amely ilyen kultuszokkal való kapcsolatra mutatni látszik, az Arpocras-felirat, mind a két feltételnek igen jól megfelelhet. Ezzel kapcsolatban két körülményt kell még megemlítenünk: az egyik az orientálisok már említett igen kis száma és a kultuszban való alárendelt szerepük,¹⁴⁸ a másik, amit már Brelich Angelo is hangsúlyozott,¹⁴⁹ hogy t. i. semmi sem igazolja azt, hogy az egyiptomi kultuszok nálunk misztérium formában jelennek meg.

Semmi sem igazolja ezt, de semmi sem mond neki ellent. Talán az egy Mithras-kultuszt leszámítva, valamennyi, a misztériumokban szereplő, görög és orientális istenségnek megvolt a maga »nyilvános« tisztelete is és a kétféle kultusz együtt és egy időben állhatott fenn egymás mellett: ha tehát arról hallunk, hogy valaki magát valahol Isis misztériumaiba beavattatta (mint Lucius Kenchraeban), úgy ugyanott biztosan volt az istennőnek mindenki számára nyitvavető temploma is.¹⁵⁰ Fordítva: ha valahol Isis-kultusza egyáltalában igazolható — mint Aquincumban is — joggal feltételezhető, hogy misztériumait is megülték, annál is inkább, mert itt csak magát a kultuszt tudjuk igazolni, a természetére vonatkozóan csak következtetésekre vagyunk utalva.

Ebben a tekintetben az említett terra-szigillata-tálak segítenek tovább. Ábrázolásuknak jellege, ha igazunk van, nemcsak, hogy az egyiptomi kultuszokra utal, de egyenesen szektaszerű közösséget enged feltételezni. Talán mellettük az »orthodox«-Isis-hívók is zártabb közösséget alkottak.¹⁵¹

A szigilláták és a fehérvári dombormű még más szempontból legfontosabb emlékeink — a múmiáktól maguktól eltekintve. Mind a kettő kétségtelenül helyi kéz alkotása, helyi igények kielégítésére szolgál. Megmutatják, milyen mértékben és mikor volt itt *élő* ez a vallásosság. Eltekintve a csévi és tétényi felirattól, csak ez a két emlék jöhet, mint korhatározó, számításba.¹⁵² Ritterling a csévi feliratot 170 körülre, a tétényt a III. század elejére teszi.¹⁵³ A többi emlék legnagyobbbrészt évszázadokkal korábban keletkezett importáru. A Pacatus-féle szigillata-gyár működése a Kr. u. II. század közepén indul meg, mivel a számárfejű és Isis-mellképes bélyegzők már a későbbi termékek közül valók, nagy valószínűséggel 160—170 körülről kell őket származtatnunk.¹⁵⁴ A II. századra tettük a fehérvári domborművet is, mégpedig inkább az első felére, mint a vége felé, mert a Marcus háborúinak kora kevésbé látszik alkalmasnak az ilyenféle emlékek keletkezésére. Úgy hisszük tehát, hogy nálunk az egyiptomi istenek kultusza a II. század 30—40-es éveitől a III. század elejéig virágzott leginkább. Kétségtelenül fennmaradt tovább is, hiszen a múmiák a IV. századból valók,¹⁵⁵ a IV. században játszott fontos szerepére Alföldi mutatott nagy határozottsággal rá.¹⁵⁶ A mi emlékeink azonban leginkább az említett időre utalnak, úgy látszik, nálunk később a Mithras-kultusz szorítja háttérbe megfelelően a Dunavidék és speciálisan Aquincum vallásos élete fejlődésének.¹⁵⁷

Ennyiben akartuk az egyiptomi istenek aquincumi tiszteletének emlékeit összefoglalni. A kép természetesen hiányos és feltételezésekre utalt. Csak az emlékek felsorolása lehet és nem törekedhet a vallásos élet képét, még csak az ilyen szűkreszabott keretek között sem elénk tárni. De még így is fontos emlékei maradnak ezek az önmagukban legtöbbször szerény töredékek annak a színes, pezsgő és minden ízében római életnek, amelyet a III. század zavarai létében veszélyeztettek és defenzívába szorítottak vissza. Emlékei másfelől az emberiség egyik legcsodálatosabb és leggazdagabb kultúrájának, amely még végső hanyatlásában is hatalmába tudta keríteni a kései ókori világot. Ami abszolút tudományos becsük mellett elsősorban is kedvessé és tanulmányozásra méltóvá teszi őket az, hogy a mi földünk és városunk történetének korai tanui.

JEGYZETEK

AZ EGYIPTOMI KULTUSZOK EMLÉKEI AQUINCUMBAN C. TANULMÁNYHOZ

Dr. Nagy Lajosnak, a Fővárosi Múzeumok központi igazgatójának felszólítására foglaltuk össze az egyiptomi istenek kultuszának aquincumi emlékeit. Jelen tanulmányunk kisebb részlete a pannóniai Isis-kultusszal foglalkozó összefoglaló munkánknak, mely a *Dissertationes Pannonicae* keretein belül fog megjelenni és nem akar ottan közreadandó eredményeinknek elébe vágni. E helyen mondunk köszönetet mindazoknak, akik munkánkban segítségünkre voltak ill. az anyagot számunkra közlésre átengedték, elsősorban dr. Nagy Lajos igazgató úrnak és dr. Dormuth Árpád úrnak, a Székesfehérvári Múzeum igazgatójának.

- 1 Megfelelően a *hellén* szó későkori általános használatának.
- 2 Minucius Felix 22.2.
- 3 Alföldi: A festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IV. th century. *Dissertationes Pannonicae* Ser. II. fasc. 7.
- 4 Richard Wunsch: *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*, 1898.
- 5 Az egyiptomi istenek Egyiptomon kívüli kultuszáról még ma is a legteljesebb összefoglalás Lafaye: *Histoire du culte des divinités alexandrines* stb., *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome* fasc. 33, és Drexler, Roscher, *Lexikon der griech. u. röm. Mythologie*, s. v. Isis.
- 6 A Dunavidék Isiskultuszának összefoglalása: Drexler: *Der Kultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern*, *Mythologische Beiträge* I. ma már jórészt elavult.
- 7 Ilyenek lehetnek pl. a poetovioi Epaphroditus: CIL, III. 4044, a scarabantiái Pomponius Philinus: CIL, III. 4234, a carnuntumi Ammonius Montanus: jegyzeteim szerint, az aquincumi Caius Iulius Eurytus: CIL, III. 10551.
- 8 V. ö. pl. CIL, III. 4156. stb.
- 9 Csév. CIL, III. 3267. A császárkultusz és az egyiptomi istenek tisztelete közötti összefüggésre von v. ö. Alföldi i. m.
- 10 CIL, III. 3402.
- 11 Ammianus Marcellinus XVI. 12, 1. 23. 25.
- 12 CIL, III. 3479.
- 13 Apul. *Metam.* XI. 22.
- 14 V. ö. Lafaye i. m. 204. o., ugyanott további irodalom.
- 15 Oroszlán-Dobrovits: *Az Egyiptomi Gyűjtemény, Vezető* 49. o., Nagy Lajos: *Aquincumi múmiatemetkezések, Dissertationes Pannonicae* Ser. I. fasc. 4, 27. o. 24. kép, Mahler: *Budapest Régiségei*, VII. 1900, 170. és kk. o.
- 16 V. ö. Lafaye i. m. 190., 192. kk., 218. kk., 245. kk. o. Pannoniából ismeretes egyiptomi feliratos emlékekre von. ld. Nagy i. m. 27. és k. o.
- 17 L. Nagy Lajos idevonatkozó említett művét. Helyesen mutat rá Nagy i. m. 30. o. arra, hogy e múmiák nem lehetnek keresztények holtteste. Ugyancsak ő 15. o. hívja fel a figyelmet a táborhegyi múmia élők számára használhatatlan papucsának analógiájára az egyiptomi múmiatemetkezéseknél használatos papucsokkal. Szerintünk ez az analógia minden egyéb bizonyíték nélkül

- is elégséges arra, hogy e múmiatemetkezéseknek az egyiptomi kultuszokkal való összefüggését bizonyítottan vegyük.
- 18 A. Frank, Die Mumie von Petronell, Neues Wiener Tagblatt 8. August 1939, Sonntagsbeiblatt S. 7. A carnuntumi múmia az aquincumiaknál talán korábbi időből származik: a terminus post quem egy Caligula-éremmel van meghatározva.
- 19 Nagy i. m. 27. o.
- 20 A pusztaszentlászlói lelet alapján ez a szármataék pontuszvidéki kultúrájával függhetett össze.
- 21 Nagy, i. m. 26. o.: Sarapis-szobor része lehetett.
- 22 Nagy, i. m. 27. o., Kuzsinszky, Aquincum, 1934, 84. o., 32. ábra.
- 23 Láng Nándor, Budapest Régiségei, XII. 5. és kk. o. Szerinte ez hellenisztikus-egyiptomi típus későrómai »kivonata«.
- 24 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, V. 1897., 106. o., Archaeológiai Értesítő, 1907, 121. és kk. o., Paulovics, Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban, 1915, 42. és kk. o., Nagy, i. m. 26. o., CIL. III. 14343.
- 25 Ilyennek tartja őket Paulovics i. h. Valóban, alig találunk rajtuk olyan vonást, amely határozottsággal Isisre vagy Sarapisra utalna: sem a modius sem a Kerberos, sem a kosár nem különösen jellemző rájuk, viszont a kulcs és a hosszú, gombosvégű sceptrum Dis és Proserpina kezében gyakoriak. Egyikük Juppiter-Juno hasonló, vele együtt talált reliefjének megfelelője, ez is arra mutat, hogy bennük inkább római, esetleg helyi istenségek ábrázolását kell látnunk. Különösen lényeges az, hogy az istennő ruházata és hajviselete nem mutat semmi Isisre jellemző vonást. A táblák felirattal nem bírnak, ill. feliratuk a meghatározást elő nem segíti: állítatójuk talán nem is gondolt meghatározott alakra, hanem csak az Alvilág Isteneire általában.
- 26 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, IX., 550.
- 27 Hekler, Archaeológiai Értesítő, 1910, 33. o. és 4. ábra. Hekler szerint mellén a jellegzetes ruhacsomózás is felismerhető.
- 28 V. ö. Sethe: Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1929.
- 29 V. ö. Paulovics, i. m. 53. és k. o., Cumont: Les Religions Orientales dans le Paganisme romain 4, 235. o., 9. jegyzet.
- 30 Kétségtelenül Ámon Aquincumból: Nagy, i. m. 26. o. 16. kép.
- 31 Aquincum esetében pl. Danubiust, kinek kultusza feliratosan is igazolt: CIL. III. 3416, 10395.
- 32 Nagy, i. m. 25. o. és Kuzsinszky, Budapest Régiségei XII., 74. és k. o.
- 33 CIL. III. 3463. Paulovics, i. m. 54. o. szerint a feliratot afrikai legionáriusok állítják. Szerinte a CIL. III. 3460 felirat is Juppiter Ammonnak szól, amit Brelich, Aquincum vallásos élete, Dissertationes Pannonicae Ser. II. nr 10., 130. o. kétségbevon.
- 34 A Történeti Múzeum Régészeti Osztályán 194/910, 29. szám alatt. Ugyancsak Intercisából egy szakállas pygmaeust is őriz a múzeum, bronz. Hekler, Archaeológiai Értesítő, 1912., 416. o. megemlíti egy Dunapenteléről a Nemzeti Múzeumba került alexandriai domborműves ezüstlemezes bronzcsészét.
- 35 Paulovics, i. m. 52. o.
- 36 E domborművel a Szépművészet c. folyóirat 1942. évfolyam I. szám 11. és kk. o. foglalkoztunk. A következőkben ott kifejtett eredményeinket foglaljuk újból össze.
- 37 Pauer, Historia Dioecesis Alba-Regalensis, 1877, XI. és kk. o., 2. ábra. Károly, Fejérvármegye Története, II. 1898, 11. o., Nagy, i. m. 28. o., 26. kép, Marosi, Magyar Művészet VI., 1930, 396. o. (csak kép).
- 38 Amint ezt Nagy i. h. a kérdéses domborműről megállapítja. Ugyanez áll a többi, vele együtt talált reliefre is, ezek felsorolását l. Károly, id. h.
- 39 Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, V. 284. o., 2. ábra, v. ö. Springer-Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte, I. kötet, 1899-es kiadás, 117. o., 197. ábra, Reinach, Répertoire des Peintures, stb. 377. o. 2. ábra.
- 40 El-Aliából, Hadrumetum (ma Sousse) mellett: Gauckler-Gouvet-Hannezo: Musée de Sousse (Musées de l'Algérie et de la Tunisie, Description de l'Afrique du Nord) 125. o., VIII. tábla, Archaeologischer Anzeiger, 1900, 60. hasáb, 1. ábra. Nyomatékosan emlékeztetünk itt is arra, hogy a fehérvári, el-aliai és herculaneumi

- jelenetek nem ismétlései egymásnak, de ugyanazon téma különböző változatai: a herculaneumi falfestményen felbukkan a krokodilus az öszvér orra előtt, a fehérvári domborművön az orrába harap, az el-aliai mozaikon pedig már félig el is nyelte a vértől patakzó állatot. A következőkben említendő Nealkes-féle festményen pedig a krokodilus csak leselkedik az öszvérré.
- 41 Plinius, Nat. Hist. XXXV. 142.
- 42 Emil Presuhn, Pompeji, die neueste Ausgrabungen von 1874 bis 1881, Ergänzungsband, Lieferung I. Abth. IX. Regio IX. Insula VIII., das Patrizierhaus von 1879, 11.
- 43 V. ö. Oroszlán, Az o. m. Régészeti Társulat Évkönyve, I. 30. o.
- 44 Ez főként a dekorációban nyilvánul meg.
- 45 Különösen sok példát sorol fel Reinach, i. m., itt további irodalom is. Ld még Roux-Barré: Pompéi; Helbig: Wandgemälde... Campaniens; Nogara: I Mosaici Antichi nel Vaticano e nel Laterano; Daremberg-Saglio, III. 2102 hasáb és 14. jegyzet; Aurigemma: Zliten (Africa Italiana); Rizzo: La Pittura ellenistico-romana, 1929, 69. és 83. o., 151., 175. és kk., 187. kk. ábrák; Tarchi: L'arte etrusco-romano nell'Umbria e nella Sabina, Tav. 258. k; Pfuhl: Malerei stb., III. 309.698, 310.699, 338.737. kk., 339.739. stb.; Maiuri: La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria, 1932, 31. és 58. o. II. Tav. VII; Héron de Villefosse: Bull. arch. du Comité d. tr. hist. 1903, 15. és kk. o.
- 46 Ld pl. Gauckler stb. i. m. — Galliából: Arch. Anzeiger, 1904, 127. hasáb, 1902, 65 hasáb stb.
- 47 Oroszlán: Az antik terrakottagyűjtemény, 117. o., Rohden-Winnefeld: Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit CXL k. Ide tartozik, mint a téma végső leegyszerűsítése, egy dunapentelei ház lótszt ábrázoló stukkódíszítése is: Nagy Lajos, Archaeológiai Értesítő, 1927, 129. o.
- 48 Pl. az egyedi serpenyön: Hekler, Jahrbuch des Arch. Instituts, 1909, 28. és kk. o.; a condrieu-i vázán: Reinach: Répertoire des Reliefs stb., II. 291. o.
- 49 Pannóniából: Iványi Dóra: Die römischen Lampen Pannoniens, Diss. Pann. Ser. II. Nr. 2, 58. o. Nr. 217. kk.
- 50 Gauckler stb. i. m. 26. és k. o.
- 51 Pl. Lafaye, i. m. 332. o.
- 52 Maspero (Les peintures des tombeaux égyptiens et la mosaïque de Palestrine, Extrait des Mélanges publiés par l'École des Hautes Études, 1878, 45. és kk. o.) szerint ez a mozaik egyiptomi falképek görög utánérzése.
- 53 Szépművészet, i. h. 11. és kk. o.
- 54 Breasted; Geschichte Ägyptens, Phaidon-Verlag, Kunstgeschichtliches Nachwort 220 és kk. o., Fehheimer; Kleinplastik der Ägypter, 139. kk; Bissing; Der Fussboden aus dem Palaste des Königs Amenophis IV. stb.
- 55 Az egyiptomi művészetben a nilusi jelenetek mindvégig divatban maradtak. Korán átvették a föníciaiak is és főként egyiptizáló bronz és ezüstedényeiken alkalmazták. Ezeket Hispániától Asszíriáig megtaláljuk. V. ö. pl. Mühlestein, Kunst der Etrusker és Poulsen, Orient und griechische Kunst.
- 56 Alexandriai nilusi jelenet alig maradt ránk, de azért nem kétséges, hogy a típus innen terjedt szét a római birodalomban. Alexandriai nilusi jelenet: az egyedi serpenyön: Hekler, i. h. V. ö. még Rostowtzeff: Römische Mitteilungen XXVI. 1911, 55. és kk. o. Erman: Die ägyptische Religion², 261. o.
- 57 V. ö. Szépművészet, i. h. Rostowtzeff i. m. és Gauckler stb. 25. o.
- 58 L. Otto Waser: Roscher, Lex. der griech.-röm. Mythologie III. 2. 3283. és kk. hasáb (s. v. Pygmaien). A pygmaeusoknak Egyiptomba való (egyébként már elég korán megkezdődő v. ö. Inghirami, Pitture di vasi fittili 4, tav 357, Waser i. m. 3293 hasáb, 2. ábra), lokalizálását talán elősegítették hírek déli, afrikai törpe népekről: Breasted i. m. 100. o. ill. Herod. II. 32 és az egyiptomiak sajátos törpeistenségei, a *pataikosok*, I. Oroszlán-Dobrovits i. m. 78. o.
- 59 V. ö. Herod. II. 35. stb., Hopfner: Orient und griechische Philosophie, Beihefte zum alten Orient, 4, 1925.
- 60 Pl. Jeremiás XI. 4. Természetesen az Egyiptomból való kivonulás története is hozzájárult ehhez a felfogáshoz.
- 61 Reitzenstein: Ein iranisches Erlösungsmysterium 71 o.
- 62 Apul. Metam. XI. 5; Iuli Flori Epitomae rec. Jahn, 1852, p. XI, II, l. 17. (Lafaye i. m. 119. o.).

- 63 Róma, a Villa Doria Pamphili columbariumában: Abh. Bayer. Ak. d. Wissenschaften, VIII. VII. tábla, Reinach: Rep. des Peintures, p. 162. l. ábra; Kercs, Waser i. m. 3308 hasáb.
- 64 V. ö. Lafaye i. m. 179. o.
- 65 Így pl. Pompejiben, ahol a díszítőművészet telve van egyiptomi elemekkel, nemcsak, hogy népes Isisközösség és tekintélyes Isistemplom volt, de az Isistemplom alapjainak megvetése (még az ú. n. »oszk periódusra« esik) megelőzi az egyiptomi díszítőelemeknek a Kr. u. I. századra eső nagy elterjedését. V. ö. Lafaye i. m. 180. és kk. o.
- 66 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, XI. 94. és k. o., 82. ábra, 136. és k. o., 120. és k. ábra, 157. o. 171. és k. o., 145. ábra, ill. 101. ábra 2. és 10. sz. stb.
- 67 Alföldi, Tonmodel u. Reliefmedaillons aus den Donauländern, Dissertaiones Pannonicae, Ser II. nr. 10, Taf. I.XII. 1, 2, Déchelette, Vases céramiques ornés de la Gaule romaine, II. 250. o. nr. 10, Pagenstecher, Jahrbuch des Deutsch. Arch. Inst. 1912, 172. o. és 24. ábra.
- 68 Az a feltevés, hogy az állatfejű alak novellisztikus eredetű, elesik, mert a pálmaág határozottan istennek jelöli és hogy nem a görög mythológiából származik, azt az Isis alakja teszi biztossá.
- 69 V. ö. Wittmann: Das Isisbuch des Apuleius 50 o. Pálmaág számárfejű alak kezében: Wunsch, Archiv für Religionswissenschaft, XII. 21. és kk. o.
- 70 Séth-Typhonra von. l. Dobrovits: A római császárkori Osirisvallás megértéséhez, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1933/34, különlenyomat, 33. és kk. o. Az aquincumi ábrázolás, mint Séth-Typhon: i. m. 36. o. Akármilyen is volt Séth állata korábban, később ezt kétségtelenül a számmal azonosítják, nevét a számár képével determinálják — és viszont: Erman-Gradow: Handwörterbuch der ägyptischen Sprache, s. v. sth és: V. ö. még Plutarchos, De Iside, 30. fejezet.
- 71 Pap. Sall. IV, 6—3. Ehhez és a következőkhöz ld. Dobrovits, Osiris, 36. o.
- 72 Joachim Spiegel: Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth in Pap. Beatty I. als Literaturwerk, Leipziger ägyptologische Studien, Heft 9, S. 134.
- 73 Plut., De Is., XIX. fejezet.
- 74 De errore profanarum religionum, ed. Ziegler (Teubner, 1907), 4. o.
- 75 Minucius Felix, Octav. 28: a számár együtt imádatik Isisszel.
- 76 Preisendanz, Akephalos (Beihefte zum Alten Orient, H. 8.) 57. o.
- 77 Preisendanz, Papyri graecae magicae, I. 77 o. és passim.
- 78 Wunsch, Verfluchungstafeln 104 és kk. o.
- 79 Jacoby, Archiv für Religionswissenschaft, 1927, 264. és kk. o., Révai, FPhK. 1913, 12. és kk. o. Procopé-Walter: ARW, XXX. S. 34. kk.
- 80 Jegyzeteim alapján.
- 81 Preisendanz, Akephalos — ilyeneknek tartja a római defixiós táblák ló(számár-)fejű alakját.
- 82 Együtt: Tm 8, 22, 60, T 15. Külön a női mellkép (eltekintve a töredék T 109-től) Tm 41.
- 83 L. Kuzsinszky i. m. 114. és 137. o.
- 84 Aquincumi Múzeum, 7/1937. sz., 4 cm magas, 0.9 cm széles, 1 cm vastag, felülete kopottas, bal lába elől sérült. Valószínűleg szaita kori.
- 85 Oroszlán-Dobrovits, i. m. 74. o.
- 86 Egy Thoeriszekből álló arany nyaklánc van a Szépművészeti Múzeum birtokában is.
- 87 L. pl. Du Coudray la Blanchère-Gauckler: Catalogue du Musée Alaoui, (Cat. des Musées et Coll. arch. de l'Algérie et de la Tunisie, Description de l'Afrique du Nord) 349. o.
- 88 Jegyzeteim alapján.
- 89 3.2 cm magas, 0.5 cm széles, 1.7 cm vastag.
- 90 3.3 cm magas, 2.3 cm széles, 2.2 cm vastag.
- 91 7.8 cm hosszú, 2.8 cm széles, 2.7 cm vastag, az állat maga 5.7 cm hosszú. A gyűjtő által megadott adatok szerint Óbudán találták szőlőhegyen rigolirozás közben, vette a Teleki-téren egy (1) pengőért. Kende Béla székesfővárosi műszaki tanácsos (Vízművek) tulajdona.
- 92 A bukaresti Severeanu gyűjteményben, jegyzeteim alapján. Ld. még Spiegelberg: Ein Ichneumonbronze mit hieroglyphischer und karischer Inschrift, Orientalische Literaturzeitung, 1928, 7, 545. o.
- 93 Sethe: Atum als Ichneumon, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, I.XIII. 51. és kk. o.

- 94 11-7 cm magas, 3 cm széles, 2-4 cm vastag. Szaita. Jelenleg Sárdy Brutus festőművész tulajdona.
- 95 Ezt a megfigyelésemet dr. Radnóti Aladár is alátámasztotta.
- 96 Lovas Elemér : Római kis bronz szobrok a győri Bencés Rómer Flóris Múzeumban. Különlenyomat a pannonhalmi Szt. Benedek-rend győri ... gimnáziumának 1933/4. évi értesítőjéből, 7. és k. o.
- 97 Történeti Múzeum Régészeti osztály, Budapest. Mérey Endre erdőfőtanácsos gyűjteményéből.
- 98 Jegyzeteim alapján. Keszthely, Balatoni Múzeum, a sümegi állami Darnay-Múzeum anyagából.
- 99 Mérey Endre úr hozzám intézett levele alapján.
- 100 Wosinszky ; Tolna megye története, első rész, II. 720. és kk. o.
- 101 Fleissig József gyűjteménye, 11-6 cm magas. A múlt század hatvanas éveit óta budakeszi Pauer János m. kir. kiegyenlítőhivatali igazgató családjának birtokában volt.
- 102 18-1 cm magas, 4-2 cm széles, 3-1 cm vastag.
- 103 Az usébtikről általában ld. Speleers : Les figurines funéraires égyptiennes (Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles) és Medvei Mária : Az ókori egyiptomiak halottas tisztelete és halottas szobrocskái. Értekezések a Kelet ókori népeinek köréből I.
- 104 L. Oroszlán-Dobrovits, i. m. 107. és kk. o.
- 105 Galliából : Guimet, Revue Archéologique III. Ser. XXXVI. 1900 jan.-févr. 75. és kk. o., Germaniából : Lehner, Bonner Jahrbücher, 1924, 119. o., Wiedemann, u. o. 1884 88. és kk. o.
- 106 Guimet, i. m. 82. és k. o.
- 107 Jegyzeteim alapján. Említi Nagy, Múmiatemetkezés 29. o.
- 108 Jegyzeteim alapján. Nagy i. m. szerint Koroknyai-pusztán találták.
- 109 Sárgás égetett agyag, felső test töredéke, bal oldala hiányzik, mintegy 12 cm. magas Fehér festés nyomai. Fején mellre és hátra lógó, homlok felett hátrafutó kannellurákkal tagolt paróka, mellén körgallér, ökölbeszorított kezében korbács, amelyet saját nyeléhez vízszintesen futó kötél szorít : ez az értelmetlen elem az usébtik földművesszerszámjának félreértéséből származik s sem a valódi usébtiken, sem az Osiriszobrokon nem fordul elő. Hátán látható a késsel való faragás nyoma : ez sem fordul elő az eredeti egyiptomi usébtiken.
- 110 Wiedemann : Bonner Jahrbücher, 128, 1923, 63 és kk. o.
- 111 Pannónia területéről az eszéki múzeum őriz két hasonló példányt, jegyzeteim alapján. Ilyent találtak volna műkereskedő adatai szerint Tabajdon, helyszínen végzett kutatásaim szerint ez az adat alaptalan. Birtokomban van egy, melyet állítólag avar sírban találtak volna! Őriz ilyent a Louvre is, mint állítólagos karthágói leletet. Guimet i. m. is többilyet sorol fel. Van ilyen a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében is.
- 112 Székesfehérvári Múzeum, lelt. sz. 810. 9-5 cm magas. Szaita. Még a Fejérmegyei Régészeti Egylet gyűjteményéből származik, a nyolcvanas-kilencvenes évekből.
- 113 Valami, nem egyiptomi, a XVIII. század stílusára emlékeztető jelleg ömlik el a kis szobrocskán, ami valódiságát is kétségessé tenné, ha a későkori, az egyiptomi stílust utánozó emlékeken nem volna a hasonló vonás elég gyakori, annál is inkább, mert a renaissance óta az egyiptomi utánzatok mintájául gyakran éppen a későkori egyiptizáló tárgyakat választották.
- 114 A tartás és a kétségtelen biztonsággal kiegészíthető fejdísz, a strucctoll igazolják ezt.
- 115 V. ö. Thausing ; Das Schicksalbegriff der alten Ägypter, Mitteilungen des Deutschen Arch.Inst. Kairo, 8, 1939, 46 és kk. o., Moret, Le Nil et la civilisation égyptienne (L'évolution de l'humanité, Bibliothèque de synthèse historique) 440. és kk. o.
- 116 Plutarchos, De Iside, I. fejezet, értelmezésem szerint. V. ö. még Wittmann : Isisbuch 53 o.
- 117 Székesfehérvári Múzeum, lelt. sz. 1432, dr. Szabó Elemér letéte, 7-3 cm magas.
- 118 Nagy i. m. 29. o. A pécsi múzeumban több ízben hiába kerestem, dr. Török Gyula múzeumőr sem tudott róla.
- 119 1-6 cm magas, 1-2 cm széles, 1-7 cm hosszú.
- 120 1932. évből származó feljegyzéseim szerint.

- 121 Dr. Nagy Tiborral együtt végzett megállapításunk szerint. Kobiláresik kastélygondnok úr is úgy tudta, hogy az említett vitrin egységes gyűjteményt tartalmazott, a meghalt gyűjtő és nagylelkű donátor szokása volt ilyen zárt gyűjtemények felvásárlása.
- 122 6·1 cm magas, 4·8 cm széles, 2·8 cm vastag, sötétzöld, igen szép síma patina borítja. Valószínűleg szaita, mint a Schmidt-gyűjtemény többi, a továbbiakban említendő egyiptomi kisbronz.
- 123 Oroszlán-Dobrovits i. m. 75. o.
- 124 Perdrizet-Lefebvre : Graffites d'Abydos, XXI. o., Cumont i. m. 233. o.
- 125 Mariette-Maspero : Le Sérapeum de Memphis, 17. o.
- 126 Du Coudray stb. i. m. Supplément 132. o., Arch. Anz. 1896. 142. hasáb, 1890, 100 h., 1907, 341 h., 1908, 18 és k. h., 373. és k. h.
- 127 Jahreshefte d. öst. Arch. Instituts, 1900 (III. S.) II. füzet, 210 és kk. o.
- 128 Châlons sur Marne. Reinach ; Catalogue illustré du Musée des Antiquités Nationales de St. Germain en Laye, 1921, II., 170. o. Bész-amulettek igen gyakoriak a Pontus-vidéken : Piotrovskij ; Ägyptische Altertümer im nord-kaukasischen Gebiet, Musée de l'Ermitage, Société pour les études de l'ancien Orient 35. és kk. o. több helyen.
- 129 Az egyik 8·3 cm magas, 2·5 cm széles, 1·5 cm vastag, hátán és bokánál felfüggesztőkarika, a másik 9·1 cm magas, 2·7 cm széles, 1·5 cm vastag, koronájának struccollait ferde harántrovátkolás díszíti A harmadik 7·8 cm magas, 2·3 cm széles, 1·4 cm vastag, koronájának struccollai sérültek.
- 130 CIL. III. 3944, 4015, 4016, 4017, 4156, 4234, 10908, 11157 stb.
- 131 Aquincum (már említettük), Salva (Paulovics, Arch. Ért, 1916, 196. és k. o.), Brigetio (az egykori Tuzla és a Kállay-gyűjteményben), Tatabánya (Lovas, i. m. 10. o.), Siscia (a Zágrábi Múzeumban) stb. Valamennyi görög-római stílusú szobor.
- 132 Apul. Metam. XI. 5, v. ö. Wittmann ; Das Isisbuch des Apuleius, Forschungen zur Kirchen u. Geistesgeschichte, XII. 9. és kk. o., 14. és kk. o., Legge, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, XXXVI. 3, 1914 márc., 90. o.
- 133 Erman, Religion der Ägypter², 170. és kk. o.
- 134 Ezért képeit régebben keresztény templomokban is tisztelték — félreértésből : Drexler, Roscher s. v. Isis, 431 hasáb és Lehner i. m. 118.
- 135 L. pl. Kazarow, Archäologischer Anzeiger, 1924, 323. o., Lehner i. m. 57. o. és 4. jegyzet.
- 136 Legge i. h., 92. o.
- 137 Pl. Gallia és Gallia Narbonnensis : Drexler, Roscher s. v. Isis 412. és kk. hasáb, Germania u. o. 415 hasáb, Kiszásia : Arch. Anz. 1899, 151. o. Dácia : Paulovics, Arch. Ért. 1927, 90. és kk. o.
- 138 Brunšmid : Antikni figuralni bronsani stb. Vjesnik Hrvtskoga' Arheoločkoga Društva, Nov. Ser. XIII. 1913/14, 237. és kk. o.
- 139 9·2 cm magas, 2·5 cm széles, 6·5 cm vastag. Arcát — a már letisztított — patina tönkretette. Fejdísz erősen sérült, itt hátul felfüggesztőkarika.
- 140 Ez a mozdulat a gyermek ujjszopásából származik, de a görögök és rómaiak, sőt már a későkori egyiptomiak is az isteni titkok előtt csendet parancsoló mozdulatnak értelmezték : Dobrovits : Harpokrates, Probleme der ägyptischen Plastik, Dissertationes in Honorem dr. Eduard Mahler, 1937, 73. és kk. o.
- 141 Az egyiptomi gyermekek jobb halántékuk fölött egy fürtöt megnövesztve viseltek, a gyermekistenek és királyi hercegek jelvényévé lett ez a fürt : Erman-Ranke : Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 191. és k. o.
- 142 7·4 cm magas, 1·2 cm széles, 3·2 cm vastag, durva, zöld patina fedi. Őlében a gyermek a felismerhetetlenségig eltorzult.
- 143 Dobrovits, A római császárkori Osiris-vallás stb. 10—32. o.
- 144 Oroszlán-Dobrovits, i. m. 73. o.
- 145 L. pl. CIL. III. 4809, 4810 és a mi 135 jegyzetünket.
- 146 Brelich, i. m. 31. és kk. o., v. ö. azonban Folia Archaeologica III—IV., 1941, 304. o.
- 147 Cumont, i. m. 62. és kk. o., 188. és kk. o., 204. o.
- 148 Hasonlót mutat ki a rajnai tartományokból Lehner, i. m. 36. és kk. o.
- 149 I. m. 134. o.

¹⁵⁰ Példa rá egyébként a teljesen nyilvános körmenet (Apul. Metam. XI. 8. és kk. fejezetek, Wittmann, i. m. 40. és kk. o.) és a pompeji Isistemplom berendezése: Lafaye i. m. 174. és kk. o. A délosi, korai időből származó »magán«-Isisszentély persze más természetű.

¹⁵¹ Az »orthodox« kifejezést persze nem használjuk oly szigorú értelemben, amilyennel a dogmatikus vallások esetében bír.

¹⁵² Amennyiben említett Juppiter-Hammonfeliratunkat is a szorosabban vett egyiptomi kultuszok emlékei közé számítjuk,

akkor ez is: a IV. Flavia legió aquincumi tartózkodása a II—III. század fordulójára esett (Ritterling, Legio, Pauly-Wissowa, XII. 2, 544/45 hasáb), ami nincs ellentétben a továbbiakban tárgyalandókkal.

¹⁵³ Arch. Ért. XLI. 1927, 73. ill. 85. o.

¹⁵⁴ Kiss Katalin: A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje, Diss. Pann. Ser. II. nr. 10, 195. o.

¹⁵⁵ Nagy, i. m. 18. és 23. o.

¹⁵⁶ A festival of Isis stb.

¹⁵⁷ Ami egyébként az egész vallásos fejlődésnek is megfelel: Cumont, i. m. 79. o.